

Саматов К., ф. и. д., И. Арабаева атын. КМУнун профессору
Казиев Н. К., ф. и. к., КРнын Билим берүү жана
илим министрлигинин лицензиялоо бөлүмүнүн башчысы

ДҮЙНӨ СҮРӨТҮНҮН ТҮРЛӨРҮ (методологиялык аспект)

ВИДЫ КАРТИНЫ МИРА (методологический аспект)

TYPES OF WORLD IMAGES (Methodological aspect)

Аннотация: Макалада дүйнө сүрөтүнүн илимий, улуттук, тилдик, когнитивдик жана көркөм түрлөрү жана алардын өнүгүү этаптары, илимий жана илимий эмес тааным формалары, аң-сезим жана ойлор типтери, дүйнөнүн улуттук илимий сүрөтүнүн айрым маселелери каралат.

Аннотация: В статье рассматриваются научная, национальная, языковая, когнитивная, художественная виды картины мира и их этапы развития, научная и вненаучные формы познания, типы сознания и мышления и некоторые вопросы национальной научной картины мира.

Abstract: The article deals with the scientific, national, linguistic, cognitive, literary types of the world images and their stages of development, scientific and extra scientific forms of cognition, types of consciousness and thinking, and some questions of world images - national and scientific.

Түйүндүү сөздөр: дүйнө сүрөтү (улуттук, тилдик, когнитивдик, көркөм), илимий, илимий эмес тааным, аң-сезим, ойлор, дүйнөнүн улуттук илимий сүрөтү.

Ключевые слова: картины мира (научная, национальная, языковая, когнитивная, художественная), вненаучное познание, сознание, мышление, национальная научная картина мира.

Key words: world images (scientific, national, linguistic, cognitive, literary), extra scientific cognition, consciousness, thinking, world images - national and scientific.

Дүйнө сүрөтүн жаратуу аракетин б.з.ч. 7-6-кылымдарда Анаксимандр баштап, ал дүйнө түшүнүү парадигмасы Гераклид, Пифагор, Эмпедокл, Анаксагор, Демокрит, Эпикур, Аристотель, Евклид, Архимед, Клавдий Птолемей ж.б-лар тарабынан заманына жараша өнүктүрүлүп отуруп, байыркылардын дүйнө сүрөтү калыптанган.

20-кылымдын аягында «дүйнө», «дүйнө сүрөтү», «дүйнө образы», «дүйнө модели», «дүйнөнүн жалпы // жеке // физикалык // химиялык // биологиялык ... илимий сүрөтү» жана «дүйнө көрүмү» сыяктуу терминдер философиялык жана атайын илимий адабияттарда жыш кезиккени менен, ар түрдүү илим тармактарында, айрыкча илим философиясында, ар кандай маанилерде чечмеленип келе жатканы баарыбызга маалым [1-4].

Жогорку терминдер тууралуу сөз козгоодон мурда, билим түрлөрү, илим жана илим сыяктуу көрүнүштөргө кыскача экскурсия жасоо зарыл. Адам таанымы илим менен чектелбейт, билим бул же тиги формада андан сырткары да жашай берет. Коомдук аң-сезимдин ар бир формасына: илим, философия, мифология, саясат, дин жана башка түрлөрүнө өзгөчө билим формалары шайкеш келет. Түшүнүк, символдук же көркөм-образдык негиздерден азыктанган билим түрлөрү белгилүү. Илимден сырткары билимдерге параилимий, калп илимий (лженаучное), псевдоилимий (псевдонаучное) билимдер кирет. Адамзат тарыхынын башатында табият жана айлана-чөйрө жана күнүмдүк тиричилик жөнүндөгү карапайым-практикалык (обыденно-практическое знание) билим түптөлүп, ал кадыресе маани, ырым-жырым, санат-насыят, рецепт, жеке тажрыйба, салт-санаа жана башка компоненттерден куралып, адатта оозеки жашап келген. Оюн таанымы, жеке адам (личностное знание) жана жамаат билими (коллективное знание) да белгилүү мааниге ээ. Илимден оолак жана рационализмден обочо жашаган

билим түрүнө элдик илим же этноилим (телепатия, көзү ачыктык, психокинез), паранормалдуу билим, псевдоилим жана девианттык илим кирет.

Байыркы жана орто кылымдарда Египет, Вавилон, Индия, Кытай жана Байыркы Грецияда дүйнөнү философиялык андоо өрүш алса, Европада 16-17-кылымдарда коомдук-экономикалык жана социалдык абал илимди - билимдердин системасы, өзгөчө руханий феномен жана социалдык институт катары калыптандырат.

Илим философиясы даана белгилегендей, илим – бул адамдын табият, коом жана таанып-билүү жөнүндөгү билимдерди жаратууга багытталган руханий ишмердигинин акыйкатка жетүүнүн жана реалдуу фактылардын жана алардын өз ара байланыштарын ачуунун формасы, болмуштун өнүгүш тенденцияларын алдын ала көрө билүү, анын өзгөрүшүнө көмөк көрсөтүү – анын милдети; илим – чыгармачылык жана социомаданий ишмердик [2. 25-б.].

Илимий тааным табият, коом жана адам ойлорунун объективдүү мыйзамдарын ачып, алардын келечегин аныктайт, ал системалуулугу, туруктуу методологиялык рефлекциясы жана объективдүү акыйкатты табуу максаты, татаалдыгы, карама-каршылыгы, жыйынтыктардын далилдүүлүгү жана тажрыйбалык кайталоосу аркылуу айрымаланат.

Илим субъект менен объекттин айкашына карай механикалык (17-кылымдын 2-жарымы), электр динамикалык (19-кылымдын акыркы чейреги) жана кванттык-релятивисттик (20-кылымдын биринчи жарымы) этаптарын баштан кечирип, ошого жараша анын классикалык, классикалык эмес жана постклассикалык түрлөрү калыптанган [3. 137-б.; 4. 170-223-б.; 2. 137-139-б.]. Дүйнөнүн табыгый-илимий сүрөтүнүн өнүгүшүн төмөнкү схема менен чагылдырууга болот: классикалык механика > электр динамикасы > квант механикасы, салыштырмалуулук теориясы > синергетика. Демек, дүйнөнүн жалпы илимий сүрөтүнүн жаралышына озгун илим кескин таасир этет.

Дүйнөнүн илимий сүрөтү - болмуштун жалпы касиеттери менен мыйзам ченемдүүлүктөрү жөнүндөгү элестердин негиздүү илимий түшүнүктөрдү жана принциптерди жалпылоонун жана синтездүүнүн натыйжасында түзүлгөн бүтүн система [2.35-б.]. Адатта дүйнөнүн жалпы (1), табыгый//социалдык-гуманитардык (2) жана тармактык (3) илимий сүрөттөрү белгилүү.

Дүйнөнүн илимий сүрөтү маданияттын пайдубалын түзгөн дүйнө караш менен өз ара карым-катнашта болуу менен, философиялык идеялар аркылуу алардын маанилеринин рационалдык экспликациясы катары көрүнөт. Дүйнөнүн илимий сүрөтү менен дүйнө караштын катышы дүйнөнүн илимий сүрөтү менен дүйнөнүн философиялык сүрөтүнүн катышына айланат [3. 120-б.]. Дүйнөнүн заманбап илимий сүрөтү буга чейин параллель жашап келген маданияттардын диалогуна кирди, ал - Батыш жана Чыгыш маданияттарынын байланыштарынын маанилүү фактору.

Дүйнөнүн илимий сүрөтү, анын тарыхый эволюциясы, дүйнө караш, философия, дүйнөнүн сүрөтүнүн илимий билимдердин системасындагы орду [2. 231-241-б.; 3. 117-187-б.; 4. 227-240-б.], анын дүйнөнүн улуттук илимий сүрөтү менен катышы [1. 3-75-б.] илимий адабияттарда кенен чагылдырылган.

Дүйнөнүн илимий сүрөтү салт, жөрөлгө, норма, билим, баалоо жана багыттардын татаал курандысы - дүйнө караш (мировоззрение) - адамзаттын дүйнөгө болгон ойлорунун (взгляд, воззрение) системасында башкы орунда турат. Дүйнө караш интеллекттик жана эмоциялык компоненталардан куралат, булардын биринчиси дүйнө түшүнүүнү (миропонимание) түзөт. Дүйнө сезүү (мироощущение) адамды айлана-чөйрө менен түз байланыштырса, дүйнө кабылдоо (мировосприятие) кырдаалдар жана окуялар жөнүндө көрүү образдарды жана элестерди жаратат. Демейде турмуш-тиричилик, рационалдуу-иррационалдуу элементтерди камтыган күнүмдүк карапайым ойлор, акыл, аяндар, мифологиялык, диний, догматтык, этикалык, философиялык, прогрессивдүү, регрессивдүү пикирлерден турган дүйнө караштын чордонун илимий көз караш түзөт жана анын теориялык деңгелин дүйнөнүн илимий сүрөтү камсыз кылат. Философия

болмуш менен ойломдун түпкүлүктүү принциптерин туюнткандыктан, илимий философиялык көз караш теориялык деңгелди аныктай алат [2. 231-234-б.].

О. А. Корнилов «Языковые картины мира как производные национальных менталитетов» [1] аттуу белгилүү монографиясында дүйнөнүн илимий сүрөтүнүн мүнөздүү белгилери катары анын 1) дайыма алга карай өнүгүп турушун, 2) болмуштан «кичинелигин» (бул эки белги жалпы философиялык аксиомага таянат), 3) бардык тилдер үчүн универсалдуулугун, 4) ар бир улуттун тилинде улуттук форма аларын (улуттук терминология), 5) илимий салты бар элдерде гана улуттук тилде туюнтуларын, эгерде ал жок болсо, илим ыкчам өнүккөн элдердин тилдеринде (а) жана ортомчу тилде вербалдашарын (в), б) улуттук-тилдик калыпка салынышынын толук, үзүл-кесил же жок болорун көрсөтөт [1. 12-13-б.].

О.А. Корнилов дүйнөнүн илимий сүрөтү (ДИС) адамзат коомунун белгилүү бир этабында аалам жөнүндө жеке илимдер тарабынан иштелип чыккан билимдердин жыйындысы, мейкиндик-убакыт континуумунун жаматтык илимий аң-сезим тарабынан чагылышы, ал - билимдин терминдер системасы аркылуу туюнтулган мазмундук инварианты экендигин, улуттук тил чагылдырган дүйнөнүн илимий сүрөтү – дүйнөнүн улуттук илимий сүрөтүн (ДУИС) түзөрүн, дүйнөнүн илимий сүрөтү дүйнөнүн тилдик сүрөтүнөн (ДТС) «илимий - карапайым», «консервативдүү - өзгөрүлмө» параметрлери жана максаттары боюнча айрымаланарын, эки сүрөттүн өз ара байланышында тилдик сүрөттүн таасирдүүлүгүн, дүйнөнүн улуттук илимий сүрөтүн (ДУИС) ар бир улуттун менталитети шарттаарын [1. 73-75-б.], бул же тигил этностун карапайым аң-сезими тарабынан болмуштун чагылышы дүйнөнүн улуттук тилдик сүрөтүн (ДУТС), ал эми бир адам тарбынан чагылышы дүйнөнүн жеке улуттук тилдик сүрөтүн (ДЖУТС) жаратарын даана далилденген [1. 112-113-б.]. Илимпоз бир так мании ала элек «дүйнө сүрөтү» (ДС) деген терминдин ордуна дүйнөнүн илимий сүрөтү (ДИС), дүйнөнүн улуттук илимий сүрөтү (ДУИС), дүйнөнүн улуттук тилдик сүрөтү (ДУТС), дүйнөнүн жеке улуттук тилдик сүрөтү (ДЖУТС) сыяктуу терминдерди сунуш кылат [1. 116-б.].

Бул жааттагы экинчи бир маанилүү маселе - аң-сезим менен ойломдун ортосундагы мамиле. Психология, логика, физиология жана психолингвистиканын жетишкендиктерине таянуу ойлом көп деңгелдүү келерин, ал ар кыл деңгелдерде ишке ашарын, абстракциянын жогорку баскычында гана ал тилдик бирдиктер аркылуу туюнтарын сыпаттайт.

Ойлом тиби менен деңгели – ар кыл категориялар. Анын биринчиси болмушту чагылдыруу формасын (образ, силлогизм, пропозиция, эмоциялык абал), экинчиси ал чагылуунун татаалдык деңгелин билдирет. Ойломдун бирдей типтери ар кыл деңгелде (баланын, сүрөтчүнүн, композитордун образдуу ойломдору, карапайым адам менен илимпоздун абстракттуу логикалык ойломдору) ишке ашат [1. 116-120-б.].

Адам аң-сезиминде бир эле мезгилде өз ара айрымаланган жана байланышкан эки тил–ой тили жана вербалдуу тил жашайт. Н.Жинкиндин ар бир кадыресе адамдын аң-сезиминде ойлом негизин түзгөн интеллект тил – универсалдуу-предметтик код орун алган; образ, логикалык схема, жыт, даам сезүү, угуу, көрүү кыймыдарынан куралган вербалсыз коддо-ой тилинде - жеке ой, ички кеп калыптанып, алар өз маалында өзгөрүүлөр менен вербалдуу тилге өтөт - деген оюн улап, тилдин маанилик структурасынын уюткусун бирдиктүү логикалык-түшүнүк база, менталдык универсалиялардын жыйындысы, универсал-предметтик код түзөрүн баса белгилейт. Менталдык универсалиялардын жыйындысы жалпы адамзатка таандык болгондуктан, түркүн маданий, тилдик жамаатагылар өз ара бири-бирин түшүнүшөт [1. 120-121-б.].

Дүйнөнүн улуттук тилдик сүрөтүн тил маңызынын философиялык алкагында чечмелөө маселесинде «улуттук дүйнө караш» түшүнүгү каралат, анткени ал акыр аягында адам тилинин маңызын түшүнүүнү жана анын туундусун - дүйнөнүн улуттук тилдик сүрөтүн шарттайт [1. 131-139-б.]. Улуттук дүйнө караш тар мааниде дүйнөнү рационалдык-логикалык аңдоону, кең мааниде дүйнөнү кабылдоо, сезүү, аңдоо жана баалоону туюнтат. Жогорудагы эки маани тилге болгон прагматикалык, рационалдык,

когнитологиялык, инструменттик (1) жана илимпоз жактаган маданий-философиялык мамилени жаратат. Инструменттик мамиле тилди семиотикалык код, коммуникация, ойлом, тааным инструменти деп эсептейт.

Автордун: «**Каждый этнический язык-это уникальное коллективное произведение искусства, неотъемлемая часть культуры народа, орган саморефлексии, самопознания и самовыражения национальной культуры**» [1. 133-б.] - деген пикири менен эсептешпей коюуга болбойт. Илимпоз М.Хайдеггердин «Тил – адам жашаган үй» деген белгилүү метафорасын «тил – адам жашаган үй > тил – рух турагы > улуттук тил - конкреттүү элдин-этностун рухунун турагы» логикалык түзүмгө айлантат. Тилдик кубулуштарды толук түшүнүү үчүн «тил – семиотикалык код, коммуникация, тааным инструменти жана жамаатчыл улуттук чыгарма» формуласынын зарылдыгын белгилейт [1. 133-б.].

Ушул эле илимпоздун: «Только выйдя за рамки рационалистического, инструментального подхода, можно акцентировать внимание на эстетической значимости языка». ... «К любому национальному языку, как самоценному произведению, в полной мере применимы критерии не только функциональности, целесообразности, адекватности и т. п., но и красоты, изящества, мудрости» [1. 135-б.]. «Юмор, игра слов, двусмысленности, тонкие намеки, недоговоренности, каламбуры, шутки, подтекст фраз — все это ... опирается на знание огромной массы реалий, связанных со всем контекстом жизни в конкретной культурно-информационной среде. Знание этой совокупности реалий еще называют **когнитивной базой**» [1. 138-б.] - деген ойлору тил эстетикасы, лингвопоэтика жана когнициялык лингвистика жаатында методологиялык мааниге ээ.

Этностун сырткы дүйнөнү чагылдырган жамаатчыл аң-сезими анын дүйнө таанымын да өзүнө камтыйт. Айлана-чөйрө жана аң-сезим ар бир улуттун дүйнөнүн тилдик сүрөтүн жаратат. Ааламды мейкиндик-убакыт континууму катары эсептөөгө негиз бар. Ал табыгый аймак, материалдык маданият жана объекттер менен кубулуштардын өз ара мамилелери куралат. Дүйнөнү вербалдуу чагылдырууга улуттук ойломдун өзгөчөлүгү, табыгый чөйрө жана материалдык маданият түз катышат. Акыркы экөө (сенсибилия) информема - адамдын менталдык-лингво комплексинин ажырагыс бир бөлүгү статусуна ээ болуу менен, семиоздон өтүп, информема же концепт даражасына жетип, этнос тилинин энчисине айланат. Улуттук өзгөчөлүктөргө ээ өзүндөй концепттерди шарттайт.

Жамаатчыл аң-сезим - социумдун бардык мүчөлөрүнүн жеке аң-сезимдеринен куралган абстракция. Карапайым аң-сезим сенсордук-рецепция (дүйнө сезүү), логика-түшүнүк (ойлом логикасы), эмоциялык-баалоо (коннотация) жана дөөлөт-нравалык (субъективдүү-улуттук мамиле) компоненттерден турат. Ушул төрт компоненттен (зат > кабылдоо логикалык аңдоо > эмоциялык баа > баалуулук) өткөн реалдуу дүйнө улуттук тилдик сүрөттөн орун табат жана тилдик аң-сезимдин структурасы чагылунун структурасын шарттайт. Илимпоз адам эс тутуму менен кыялын бул схемага кошпойт, себеби аларды адам ойломуна тийиштүү деп эсептейт. Адам ойлому маалыматтарды жаратат, сактайт жана өзгөртөт, ал эми аң-сезим маалыматтарды кабыл алат, логикалык аңдоодон өткөрөт жана баалайт. Тилдик аң-сезимдин логика-түшүнүк компоненти (улуттук логика, ойломдун улуттук өзгөчөлүгү) мейкиндик-убакыт континуумдун тилдик туюнтулушуна көп таасир этет – айлана-чөйрөнү концепттештирүүнү ишке ашырат [1. 179-180-б.]. Эмоциялык-баалоо (эмоционально-оценочный) жана нравалык-баалуулук (нравственно-ценностный) компоненттери улуттун тилдик бирдиктерге болгон субъективдүү мамилесин туюнтуп, улуттук «дүйнө баалоону» чагылдырат.

Жалпылап айтканда, О.А.Корниловдун «Языковые картины мира как производные национальных менталитетов» аттуу монографиясы - орус, испан, кытай жана башка тилдердин материалдарынын негизинде заманбап методдордун жардамы менен жазылган эмгек. Анда дүйнө сүрөтүнүн (тилдик, илимий, улуттук, когниция) түрлөрү, улуттук тилдердин тилдик дүйнө сүрөттөрү менен улуттук менталитеттердин карым-

катышы, аларды шарттаган факторлор, дүйнөнүн улуттук тилдик сүрөтү - лексикалык система жана ушулардын тегерегиндеги урунттуу маселелер дисциплиналар аралык жактан каралып, келечектүү жыйынтыктар чыгарылат.

Когнициялык лингвистика жаатындагы белгилүү илимпоздор З.Д.Попова менен И.А. Стернин өздөрүнүн окуу басылмасында [5] дүйнө сүрөтүн түз жана кыйыр деп экиге бөлүшөт. Биринчи дүйнө сүрөтүнө: «**Непосредственная картина мира**» — это картина, получаемая в результате прямого познания сознанием окружающей действительности. Познание осуществляется как при помощи органов чувств, так и при помощи абстрактного мышления, которым располагает человек, однако в любом случае эта картина мира не имеет «посредников» в сознании и формируется как результат непосредственного восприятия мира и его осмысления» [5. 51-б.] деген ишенимдүү аныктама берилет. Бул улуттук аң-сезимде жаралган дүйнө сүрөтү жалпы методго жараша рационалдуу – сезимдик, материалисттик – идеалисттик, диалектикалык – метафизикалык, теориялык – эмпириялык, илимий – карапайым, физикалык – химиялык ж.б. болуп айрымаланарына токтолушат. Түз дүйнө сүрөтү дүйнө караш менен тыгыз байланышта, айрымасы жогоркулардын биринчиси – тааным жыйынтыгы, ал экинчиси – тааным методу. Болмуш тууралуу маанилүү жана концепттик билимдерди, анын бул же тигил кубулуштарын түшүнүүнү, чечмелөөнү аныктаган менталдык стереотиптерди камтыган дүйнөнүн түз сүрөтүн дүйнөнүн когнициялык сүрөтү катары таанышат да, ал жөнүндөгү ойлорун төмөнкүдөй жыйынтыкташат: «*Под когнитивной картиной мира понимается* ментальный образ действительности, сформированный когнитивным сознанием человека или народа в целом и являющийся результатом как прямого эмпирического отражения действительности органами чувств, так и осознанного рефлексивного отражения действительности в процессе мышления» [5. 52-б.].

Дүйнөнүн когнициялык сүрөтү маданият таңуулаган концепттерден жана аң-сезимстереотиптеринен куралат. Ал болмуш элементтерин бөлүштүрүүгө, аларды чечмелөөгө жана сезимдик жана рационалдык тажрыйбаларды аң-сезимде, эс тутумда иреттөөгө жана сактоого пайдубал түзөт [5. 52-б.]. Дүйнөнүн улуттук когнициялык сүрөтү - улут өкүлдөрүнүн дүйнө сүрөтүндөгү туруктуу стереотиптерди чагылдырган абстракция, ошондой эле элдин ойлом, тааным ишмердигинде, физикалык жана вербалдык жүрүм-турумунда даана көрүнгөн когнициялык-психологиялык реалдуулук [5. 53-б.].

Дүйнөнүн сүрөтүнүн экинчи түрү мындай аныктама берилет: «**Опосредованная картина мира**— это результат фиксации концептосферы вторичными знаковыми системами, которые материализуют, овнешняют существующую в сознании непосредственную когнитивную картину мира. Таковы языковая и художественная картины мира [5. 53-б.]. ... «*Языковая картина мира — этосовокупность* зафиксированных в единицах языка представлений народа о действительности на определенном этапе развития народа, представление о действительности, отраженное в значениях языковых знаков — языковое членение мира, языковое упорядочение предметов и явлений, заложенная в системных значениях слов информация о мире» [5. 54-б.]... «**Художественная картина мира**— это тоже вторичная картина мира, подобная языковой. Она возникает в сознании читателя при восприятии им художественного произведения (или в сознании зрителя, слушателя — при восприятии других произведений искусства)» [5. 56-б.]. Көркөм чыгармаларда дүйнө сүрөтү тилдик каражаттардын жардамы аркылуу жаратылганы менен, ал биринчи кезекте жазуучунун жеке дүйнө сүрөтүн (жеке автордук каражаттар, троптор системасы, концепттер) чагылдырат жана тилдик жана жеке автордук дүйнө сүрөтүнөн өтөт [5. 56-57-б.].

Илимпоздор концепт чөйрөсү, менталитет жана дүйнөнүн тилдик сүрөтүнүн өз ара карым-катнашын карап, концепт чөйрөсү - дүйнөнүн когнициялык сүрөтүнүн негизи, ал эми тилдеги системалык мамилелерди, семантикалык мейкиндикти (концепт чөйрөсүнүн тилдик туюнтуу алган бөлүгү) иликтөө - дүйнөнүн тилдик сүрөтүн

моделдештирүү жана аны иликтөөнүн жыйынтыктарын когнициялык жактан интерпретациялоо, улуттук семантикалык мейкиндикти сыпаттоо дүйнөнүн тилдик сүрөтүнөн когнициялык, улуттук концепт чөйрөсүнө өтүүгө шарт түзөт деген ишенимдүү жыйынтыктарды чыгарышат [5. 56-57-б.].

Ушул саресеп макаланын аягында кыргыз тилинде азыркыга чейин талаш туудуруп келе жаткан айрым бир экономикалык, саясий жана укуктук терминдерге токтоло кетүүнү эп көрдүк. Анткени алардын такталышы кыргыз аңызында дүйнөнүн илимий улуттук илимий улуттук тил жеке улуттук тилдик сүрөттөрүн таасын тартууга аздык-көптүр жардам берили мүмкүн.

Эмесе сөз ирети менен болсун. *Государство* – мамлекет; *государственный* – мамлекеттик. Мамлекеттик сын атоочу Х.К.Карасаевдин «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгүндө» бир топ экономикалык, саясий жана укуктук терминдин курамында жолугат [б. 338-339-б.]. *Мамлекеттик* сын атоочу эгемендикке чейин Кыргызстандагы мамлекетке таандык бир топ мекемелердин аталыштарында жолукчу: *кыргыз мамлекеттик университети//филармония//драма//опера жана балет театры... мамлекеттик комитет*

Эгемендүүлүктөн кийин алар *кыргыз улуттук //филармониясы//драма театры//опера жана балет театры, улуттук//мамлекеттик комитет ...* сыяктуу аталыштарга өттү. Жогорку номендердин тутумунда, биринчиден, улут аты, экинчиден, *улуттук* катыштык сын атоочтор бар. Кадыресе тил пайдалануучулар аталган маданий мекемелер конкреттүү улутка гана тиешелүү деп түшүнөт. Мисалы, ЖОЖдор менен театрлардын аталыштарын окуп көрөлүчү: *Кыргыз мамлекеттик университети* (1) *Кыргыз мамлекеттик улуттук университети* (2), андан соң *Кыргыз улуттук университети* (3) деп атала баштады. «Мамлекеттик» семасы биринчи жана үчүнчү номенде – бир, экинчисинде – эки жолу катышат. Кыргыз Республикасынын 5 мамлекеттик комитетинин, 19 борбордук органынын, 30 администрациялык ведомствосунун аталыштарында *улуттук* лексемасы - 13, ал эми *мамлекеттик* лексемасы - 18 жолу кезигет [б. 587-590-б.]. Республикадагы 20 ЖОЖдун улуттугу – 3, мамлекеттиги – 8, калгандарынын аталыштарында жогоркудай статустар жок. Кыргызстандагы 21 театрдын улуттугу - 5, мамлекеттиги – 2, республикалыгы – 1, калгандары – облустук ж.б.

Бизде белгилүү саясий документтер, буйруктар жана жарлыктар адегенде расмий тилде жазылып, андан соң гана мамлекеттик тилге которуларын эске алып, иликтөө иштерин орус тилиндеги материалдардан баштаган оң. Мисалы: *Государственный комитет национальной безопасности (ГКНБ) – Улуттук коопсуздук мамлекеттик комитети* (УКМК). Бул номенде «мамлекеттик» семасы эки жолу кайталанат. Кызыгы – бул номендин жогоруда аталган эмгекте *Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик улуттук коопсуздук комитети (МУУК) – Комитет государственной национальной безопасности Кыргызской Республики (ГКНБ)* – деп сыпатталышында [б. 587-б.]. Кыргызча жана орусча аталыштар жана кыргызча кыскартуу натуура. Кыскатуулардын туурасы: кыргызча – УКМК, ал эми орусча – ГКНБ.

Орус тилинде юридика жаатында *государственный* сын атоочу менен жаралаган 50 терминдин баары *мамлекеттик* лексемасы аркылуу которулган [7. 128-137-б.]. Орус тилиндеги *нация* лексемасы кыргыз тилине *улут* деп которулуп жүрөт. *Улуттук* лексемасы ушул эле даректе *улуттук ар-намыс//боштондук//идеология//казына//маданият//тил* сөз айкаштарында кыргызга гана тийиштүү маанини туюнтат [7. 506-б.].

Англис тилиндеги *nation* сөзү «улут, өлкө жана мамлекет» маанилерин билдирет. *United Nations – Организация Объединённых Наций – Бириккен Улуттар Уюму* 1945-жылы түзүлгөн. Менимче, *Бириккен Мамлекеттер Уюму* деп которулуш керек эле. Анткени улуттар эмес, мамлекеттер бириккен. Улут сөзүнүн мамлекет мааниси ушул окуя менен кыргыз тилине кирсе да, ушул күнгө чейин лексикографиялык эмгектерде жок. Буга

чейин *национализация* термини *мамлекеттештирүү* деп которулуп жүргөнү баарыбызга маалым, азыр *улутташтыруу*.

Орус тилинде *нация* лексемасы 1) улут; 2) мамлекет, өлкө семаларын берет. Биз сөз кылып жаткан *Организация Объединённых Наций* номени экинчи мааниде [8. 414-б.]. *Национальная гвардия* номени Батыш Европада «жарандык куралдуу топторду» жана АКШда «аймактык аскер түзүмдөрдү» билдирсе, Кыргызстанда Куралдуу күчтөрдүн Президентке баш ийген жана согуш учурунда Башкы кол башчынын карамагындагы бир бөлүгү. Орус юридика илиминде *национальный//государственный стандарт* терминдери синонимдеш, *национальный//государственный режим* терминдери айрымаланат. Ушундай эле айрыма *национальный//государственный совет* терминдерине таандык. Ушул даректе *национальный* сын атоочу катышкан 12 номен жайгашкан [7. 379-381-б.]. Орус тилиндеги *национально-государственная автономия, национально-государственного устройства форма, национально-государственное устройство, национально-культурная//территориальная автономия, национальное//государство//равноправие* сыяктуу номендерде *национальный* катыштык сын атоочу «улуттук» семасын туюнтат. Ал эми *национальный* сын атоочу *национальная ассамблея//валюта//гвардия//принадлежность воздушного//морского судна//богатство* «мамлекеттик» семасын берет.

Кыргыз жергесинде 1916-жылы болгон каргашалуу кандуу окуя эл оозунда үркүндөп аталса, окуу басылмалары менен илимий адабияттарда *улуттук-боштондук кыймыл* аталышына ээ. Карапайым кыргыз демейде «мал үркчү эле, адам да үркөбү» - деп, таң калышы мүмкүн. Махмуд Кашгаринин «Диванында» *үркти* – вздрагивал, боялся; *үркүн* – растерянность, замещательство; *үркүн* – паника лексемалары [9. 314-б.] биз сөз кылып жаткан лексеманын байыркы түрк тилинде болгондугун тастыктайт. *Үрк* этиши - испугаться, вздрогнуть, вздрагивать, испуг, боязнь маанилери менен түрк тилдеринде бар [10. 635-637-б.].

Кытайдагы Үркүндү көп эскеришпейт. Бул тема боюнча илимий иштер аз жазылат. Кытайлык кыргыздар Үркүндү Чоң качкын жана Кичи качкын деп шарттуу түрдө экиге бөлөт. Чоң качкын - 1916-жылдагы кандуу окуянын айынан жер которуу, ал эми Кичи качкын - 1924-1927-жылдарда бай-манаптардын Совет бийлигинин кысымына чыдабай, Кытайга аргасыз качып келиши [11]. Азыр эл аралык укукта *качкын* «беженец» термини өз жеринде бул же тигил коркунучтан улам, жер которуп, башка мамлекеттен баш паанек сураган адамды билдирет [7. 57-б.]. *Үркүн* лексемасы «коркуп качуу», ал эми *качкын* «коркондон улам жер которуу, ушул окуянын катышуучусу» деген эки семаны туюнтат. Көсөм жазуучу Төлөгөн Касымбеков бекеринен орус оторчулугун баяндаган чыгармасын «Баскын», ал эми 1916-жылкы окуяны сыпаттаган романын «Кыргын» деп атабаса керек. Жогорку тарыхый окуялардын тизмеги «*баскын* > *кыргын* > *качкын*» схемасы аркылуу таасын чагылдырылат.

Дүйнөдөгү чоң державалардын бири – СССР тарагандан кийин өзүнчө бөлүнүп калган Кыргызстан саясий эркиндигин кайсы сөз менен атоо жагына келгенде абдан чайналды. Катарда *азаттык, эркиндик, көз карандысыздык* терминдери турду. Кызыгы - кыргыздын саясий элитасына булардын бири да жакпай, акыры казактын жаңы *эгемен* лексемасы ишке жарады. Академик Б.Ө.Орузбаева ушул жана ушуга окшош лексемалар – адабий тилдеги терминдерди башка, айрыкча казак тилинин терминдери менен алмаштыруу - термин жаратуу теориясын жана практикасын терең билбегендиктин натыйжасы экендигин жана бул жаатта К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгүнө» [1965] кайрылуу талапка толук жооп берерлигин баса белгилеген [12. 171-б.].

Адабияттар:

1. Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. 2-е изд., испр. и доп. - М.: ЧеРо, - 2003. – С.349.

2. Кохановский В. П. Основы философии науки: Учеб. пособие для аспирантов. - изд. 6-е. — Ростов Н/Д: Феникс, - 2008. – С.603.
3. Степин В.С. Теоретическое знание. - М.: Прогресс-Традиция, - 2000. –С.744.
4. Степин, В. С. Философия науки. Общие проблемы: учебник для аспирантов и соискателей ученой степени кандидата наук. – М.: Гардарики, 2006. - 384 с.
5. Попова З.Д., СтернинИ.А. Когнитивная лингвистика.- М.: АСТ: Восток-Запад, - 2007. — С.314.
6. Карасаев Х.К. Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү. – Б.: Мамл. тил ж-а энциклопедия борбору, - 2009. - б.640.
7. Русско-кыргызский толковый словарь юридических терминов и понятий. - Б.: Учкун, - 2005, С.808.
8. Словарь русского языка: В 4-х т. – 2-е изд. – М.: Русский язык, - 1981-1984. – Т. 2. - 1983.- С. 736.
9. Девану лугатит турк. Индекс – лугат. Тошкент: Фан, - 1967. – С.545.
10. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные /АН СССР. Ин-т языкознания. - М.: Наука, 1974. – С.768.
11. Супер-инфо гезити, №727. 13-октябрь, - 2016.
12. Орузбаева Б.О. Кыргызское языкознание (сборник статей). Том II. – Бишкек: Илим, 2004. – С.288.